

AZ ÓSZÖVETSÉG ÉS A REFORMÁCIÓ
Tanulmányok a héber nyelvű Ószövetség és a protestantizmus
kapcsolatának múltjából és jelenéből

⌘

Acta. Debreceni teológiai tanulmányok

A Debreceni Református Hittudományi Egyetem
kiadványsorozata
11. kötet

Főszerkesztő és felelős kiadó:
dr. Kustár Zoltán, rektor

AZ ÓSZÖVETSÉG ÉS A REFORMÁCIÓ
Tanulmányok a héber nyelvű Ószövetség és a protestantizmus
kapcsolatának múltjából és jelenéből

Szerkesztette: Kustár Zoltán – Németh Áron

∕

Debreceni Református Hittudományi Egyetem

Debrecen, 2018

Kustár Zoltán – Németh Áron (szerk.:)
Az Ószövetség és a reformáció.
Tanulmányok a héber nyelvű Ószövetség és a protestantizmus
kapcsolatának múltjából és jelenéből

Acta. Debreceni teológiai tanulmányok
11. kötet

Főszerkesztő és felelős kiadó:
dr. Kustár Zoltán, rektor

ISSN: 2416-3570
ISBN: 978-615-5853-05-0

Kiadja: Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Debrecen, 2018

© Debreceni Református Hittudományi Egyetem.
Minden jog fenntartva

A konferencia megszervezését az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő a
„Reformáció Emlékbizottság támogatásai 2017. évben” című pályázati
program keretében (azonosítószám: REB-17-KONFERENCIA) támogatta.

Technikai szerkesztő: *Szilágyiné Asztalos Éva*

Nyomdai kivitelezés: *Kapitális Nyomdaipari Kft., Debrecen*
Felelős vezető: *Kapusi József*

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	7
A REFORMÁCIÓ ÉS AZ ÓSZÖVETSÉG	
<i>JUTTA HAUSMANN:</i> Luther Márton és az Ószövetség	11
<i>KUSTÁR ZOLTÁN:</i> Kálvin János és az Ószövetség	21
<i>ZSENGELLÉR JÓZSEF:</i> Az ószövetségi kánon és a reformáció	39
<i>BENYIK GYÖRGY:</i> A Vulgata a katolikus egyházban, különös tekintettel a Tridenti Zsinat bibliai kánonra vonatkozó vitájára	77
<i>BALOGH CSABA:</i> Az igaz hitből él? Hitvita és exegézis – Habakuk 2,4b reformáció korabeli magyarázataiban	105
MAGYAR PROTESTANTIZMUS ÉS AZ ÓSZÖVETSÉG A 16–17. SZÁZADBAN	
<i>KOLTAI KORNÉLIA:</i> 16–17. századi magyar Ószövetség-fordítások	127
<i>ENGHY SÁNDOR:</i> A reformáció és a rabbinikus írásmagyarázat – – Martin Bucer Zsoltár-kommentárjának fényében	157
	5

<i>BALLA IBOLYA:</i> Adalékok a héber nyelv és az Ószövetség oktatásához a magyarországi református kollégiumokban a 16–17. században	175
<i>NÉMETH ÁRON:</i> „Midón tehát zsidóul mondatik...” Ószövetség-használat és héber filológiai érvelés a 16. század magyar református hitvallásaiban	201
<i>GYÓRI JÁNOS:</i> Az Ószövetség szerepe a 16–17. századi magyar református prédikációkban	237

ÓSZÖVETSÉG ÉS A KORTÁRS MAGYAR PROTESTANTIZMUS

<i>KISS JENŐ:</i> Az Ószövetség helye a mai magyar nyelvű református igehirdetésben	255
<i>VARGA GYÖNGYI:</i> Az Ószövetség a mai protestáns gyermek- és ifjúsági katechézisben	279
<i>ARANY JÁNOS:</i> Ószövetségi témák és textusok a 20. század magyar egyházi zenéjében	291

VÉGSZÓ GYANÁNT

<i>BÖLCSKEI GUSZTÁV:</i> Az egyház és az Ószövetség. Múlt és jövő	311
--	-----

A KÖTET SZERZŐI	319
-----------------	-----

BÖLCSKEI GUSZTÁV:

Az egyház és az Ószövetség Múlt és jövő*

2013-ban az egyik neves, német teológus, Notger Slenczka egy tanulmányt tett közzé, ezzel a címmel: *Az egyház és az Ószövetség*. Slenczka ebben egy olyan tézist állít fel, amely meglehetősen nagy felháborodást keltett egyházi körökben, a teológusok, különösen is a zsidó–keresztyén párbeszéd hívei között. Szeretném most kiemelni ebből a meglehetősen hosszú írásból azt a provokatív mondatot, amelyik ezt a felháborodást kiváltotta:

Egészében nézve az Ószövetség nem tesz bizonyosságot az Istennel való kapcsolat egyetemességéről, hanem egy törzsi vallás partikuláris igényének a megfogalmazása.¹

Ez meglehetősen kemény mondat, de az egyház és az Ószövetség hosszú történetében azért nem példa nélküli. Hiszen a keresztyénség kezdeteinél, az első gyülekezetek formálódásánál, Kr. u. 144-ben a római gyülekezetben gyűlést hívnak össze, és az egyik, igen tekintélyes és befolyásos presbiter, Markion azt javasolja, hogy az egyház mondja ki: 1) Az Ószövetség nem a keresztyének Bibliája. 2) Az Újszövetségből hagyjuk meg Pál apostol tíz levelét, és az általa, Pál teológiája által leginkább befolyásolt Lukács evangéliumát, ez a mi Szentírásunk, és végül: 3) Az Ószövetség istene nem azonos Jézus Krisztus atyjával. Ezt a három pontot a gyűlés megtárgyalja és elutasítja a javaslatot.²

A történetnek azonban koránt sincs itt vége: Markion saját gyülekezeteket alapít, és fennen hirdeti tanait. A többségi egyház erre kimondja, hogy ez eretnokség, Markiont kiközösíti és deklarálja, hogy a teljes Ó- és az

---

* A konferencián elhangzott előadásból szerkesztett tanulmány első megjelenése: BÖLCSKEI G.: *Krisztus világossága. Tanulmányok, igehirdetések, meditációk* (Acta. Debreceni Teológiai Tanulmányok 9), Debrecen, DRHE, 2017, 47–54. (szerk.: Kustár Z. – Kovács K.) Jelen tanulmány az első megjelenés néhány ponton rövidített és átdolgozott változata.

1 SLENCZKA: Die Kirche und das Alte Testament, 94. [– a szerző saját fordításában.]

2 Lásd Markionhoz COLIJN: Egyetemes egyháztörténet, 31–33; JOHNSON: A keresztyénség története, 65–68; ALAND: Marcion/Marcioniten, 89–101.

Újszövetséget saját kánonjának tekinti. Ám hiába közösítették ki Markiont, ennek a partikulárisnak tűnő történetnek meghatározó hatása lett az egész későbbi keresztyénségre.

Aztán eltelik sok-sok-sok esztendő, és a tizenkilencedik század végének, huszadik század elejének legtekintélyesebb és máig is legnagyobb hatású német protestáns dogmatörténésze, Adolf von Harnack megfogalmazza ezt a mondatot: „Az, hogy a második században a keresztyén egyház a Markion-féle javaslatot elvetette, helyes döntés volt. Az, hogy a tizenhatodik századi reformáció az Ószövetséget megtartotta a keresztyénség kánonjában, az érthető a saját korának kulturális, egyéb adottságaiból, és a hagyományhoz való ragaszkodásból.”³ Mindig azt szokás mondani, hogy mi, protestánsok nem tiszteljük a hagyományokat. Ám Harnack itt, a tizenkilencedik század végén azt állítja, hogy az Ószövetség megtartása a tizenhatodik században a hagyomány iránti tiszteletből történt, ami akkor és ott még érthető, de a tizenkilencedik század végén is megtartani nem másnak a jele, mint az egyház gyengeségének és betegségének. Talán nem véletlen, hogy Harnack egyik fő műve és az egyik fő kutatási területe éppen Markion volt.⁴

Dogmatörténeti művében Harnack azt mondja, hogy a keresztyénség első nagy szellemi kihívása a gnózzal való találkozás volt. Paul Tillich szerint, aki egy zseniális, rövid áttekintést írt a keresztyén gondolkodás történetéről,⁵ Harnacknak abban igaza volt, hogy a gnózzal szemben meg kellett őrizni a keresztyénség eredeti értelmét. Azonban elutasítja Harnacknak azt a tételét, miszerint a gnózis intellektualizálni akarta volna a keresztyénséget, és ettől is meg kellett volna azt védeni.⁶

A gnóvizt a keresztyénség teljességében nem tudta elvetni, mondja Harnack, és nem is kellett elvetnie, hiszen ha nagy vehemenciával minden olyan iratot, amely gnosztikus kifejezést is tartalmaz, el akarnánk távolítani az Újszövetségből, akkor körülbelül a kétharmadát ki kellene dobnunk. Tillich szerint abban nincs igaza Harnacknak, hogy a gnózis nem intellektualizálni akarta a keresztyén üzenetet. Ahogyan azt szintén korszakalkotó és nagy jelentőségű művében Hans Jonas mutatja ki,⁷ a Római Birodalom hanyatlásának az időszakában valami olyan, egyébként a huszadik század-

---

3 HARNACK: Marcion. Das Evangelium vom fremden Gott, 248–249. [– a szerző saját fordításában.]

4 HARNACK: Marcion. Das Evangelium vom fremden Gott.

5 TILlich: Vorlesungen über die Geschichte des christlichen Denkens.

6 i. m., 43.

7 JONAS: Gnosis und spätantiker Geist.

dal számos ponton meglepő rokonságot mutató életérzés volt a hanyatlás, a szorongás, amiben az emberek egzisztenciális kérdésekre kerestek választ. A gnózis nem intellektuális mozgalom volt, hanem ezekre az egzisztenciális kérdésekre kínálta abban a dualista elképzelésben azt a megoldást, hogy a megváltást, a kiszabadulást úgy lehet elérni, hogy az anyagi, alacsonyabb rendű világból át kell lendülni a magasabb rendű, szellemi világba. Visszatérve az Ószövetség kérdéséhez, Harnack azt mondja, hogy ekkor érthető volt, hogy a keresztyénség nem adta fel az Ószövetségnek mint saját kanonikus könyvének, kijelentés-forrásának az igényét.

Ha elővesszük a reformáció tizenhatodik századi hitvallási iratait, akár a lutheri, akár a kálvini hatás alatt keletkezetteket, akkor azt látjuk, hogy ezekben napnál világosabb a két szövetség egysége, a teljes Szentírás elfogadása kánonként, a hit zsinórmértékeként, és fel sem merült az Ószövetség elutasításának kérdése.⁸

De miért mondja Harnack, hogy most már ideje lenne eljutni a keresztyénség igazi magvához, és ehhez nekünk nincs szükségünk az Ószövetségre? Nos, ehhez érdemes egy kicsit felidézni azt a nagy, teológiatörténeti fordulatot, amit a felvilágosodás utáni protestáns teológiában követhetünk nyomon. Vegyük most ennek két jellegzetes figuráját! Az egyik a már részletesebben bemutatott Harnack mint az úgynevezett „liberális teológia” végpontja, a másik pedig ennek az egész fordulatnak a szellemi atyja, akinek a köpönyegéből szerintem még mindig nem tudott teljesen kibújni sem a huszadik-huszonegyedik század eleji protestáns, legalábbis rendszeres és gyakorlati teológia: ez pedig nem más, mint Friedrich Daniel Schleiermacher.

Schleiermacher indította el azt az úgynevezett „antropológiai fordulatot” a teológiában, amikor 1799-ben kiadta híres művét, az *Über die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern* címmel.⁹ Schleiermacher elfogadja, hogy a felvilágosodást követően a szupranaturalisztikus gondolkodás a művelt ember számára, aki alapvetően az értelmére akar hallgatni, többé nem elfogadható. Kijelentés, csodák: ebben racionális alapon valóban lehet kételkedni. Egy valamiben azonban nem lehet kételkedni: abban, hogy vannak vallásos emberek, akik éreznek, gondolnak valamit, és mindezt valahogy nyilvánosan is megélik.

---

8 Így például a II. Helvét Hitvallás I. fejezete („A kanonikus Szentírás”): „Hisszük és valljuk, hogy a szent próféták és apostol kanonikus írása mind az Ó-, mind az Újtestamentumban Isten igaz igéje”.

9 Magyar fordításban lásd SCHLEIERMACHER, F. D. E.: *A vallásról. Beszéd a vallást megvető művelt közönséghez*, Budapest, Osiris Kiadó, 2000.

Ez egy tény, amit nem lehet vitatni. A teológiának ebben az esetben pedig az a feladata, hogy induljon ki abból, amit a vallásos emberek éreznek, gondolnak, és mindezek kifejezéseiként megvalósítanak. Így jut el ahhoz a híres definícióhoz, hogy a vallás nem más, mint az embernek a végtelentől való abszolút függőségi érzete, a „*schlechthinniges Abhängigkeitsgefühl*”¹⁰, vagy ahogy mostanában inkább fordítani szoktuk, hogy az „érzés” szó alatt ne az „érzelgösségre” gondoljunk: ennek az abszolút függőségnek az átélése, megélt tapasztalása. Abból kell kiindulni, mondja Schleiermacher, hogy a vallásos ember átéli ezt a függőségi érzetet, és ennek a nyomán alakítja ki az istentisztelet külső kereteit. Az istentisztelet így nem más, mint az ember vallásos érzetének a kifejeződése. Nem valamiféle *deus ex machina* dolgok történnek ott, hanem az ember teret ad a saját érzéseinek kifejezésének.

Ez a felfogás aztán elvezetett – többek között – a mai élmény-kereszténység jelenségéhez. Ma sokak számára az a legfontosabb, hogy az ember érezze jól magát az istentiszteleten. Nyilvánvaló, hogy ez is fontos szempont – ám az állandó élménykeresés, élményhajsza nem más, mint egyfajta vallásos leképezése a fogyasztói társadalomnak. Számunkra azonban itt most fontosabb ennek a megközelítésnek egy másik következménye. Schleiermacher ugyanis azt mondja – és ez már részben a vallástörténeti iskolának az igazsága is –, hogy minden vallás fejlődik: valahonnan elindul és eljut valahová. A kereszténység is fejlődött, és egészen messzire jutott onnan, ahol az Ószövetség szerzői tartottak, és mára eljutott abba az állapotba, ahol az előzményeire már nincsen szüksége. Persze elismeri Schleiermacher, hogy vannak az Ószövetségben nagyon szép részletek, különösképpen a zsoltárok és a prófétai iratok, de még ezekben is érzünk valami „idegenséget”; érezzük, hogy nem egészen a miénk. A kereszténységet az Istennel való kapcsolat univerzális jellege teszi egyedülállóvá, és juttatta el a fejlődésnek arra a fokára, ahol már nincs szüksége erre az előzményeire.¹¹ Egy modern hasonlattal összefoglalva Schleiermacher nézetét: olyan ez, mint az űrhajókon a hordozórakéta: fontos volt, hasznos volt, mert elvitt bennünket a megfelelő magasságba, de ott le kell válni róla, nincs rá többé szükség.

Nagyjából ez az a gondolat, ami Schleiermachertől elindulva Harnackon át ismét a felszínre tör 2013-ban, nagy botránykőként, az idézett professzor írásában. Azok a teológusok, akik egyetértenek ezzel a nézettel, azzal is érvelnek, hogy legyünk őszinték magunkhoz: nem használjuk mi úgy az

---

10 Vö. SCHLEIERMACHER: Der christliche Glaube, § 4.

11 SCHLEIERMACHER: Der christliche Glaube, § 132.2. A kérdéshez lásd részletesen BECKMANN: Fremde Wurzel, 31–135.

Ószövetséget, mint az Újszövetséget. Tehát intellektuális becsületesség, egyenesség kérdése az, hogy őszintén kimondjuk: az ószövetség egy előzmény volt, és mi nem tartunk rá többé igényt.

Ám van a keresztyénségnek, és azon belül a protestáns teológiának egy másik vonulata is, ami Ágostonig és Kálvin Jánosig nyúlik vissza. Ezt az európai protestantizmusban a legerőteljesebben a holland református teológia képviselte és képviseli, aminek a hatása meglátásom szerint nagyon pozitívan volt érzékelhető magyar református, ószövetségi református teológusok között is: ez pedig a két szövetség összetartozásának hangsúlyozása.

Amikor a keresztyén teológia a két szövetség összetartozásáról beszél, akkor természetesen nem a mai zsidóság szent iratára gondol, és természetesen fenntartja magának a jogot arra, hogy azt a maga – keresztyén – módján interpretálja. Ágoston, és Ágoston nyomán Kálvin is tud úgy beszélni az Ószövetség népéről, hogy ők voltak a „könyvtárosok”, akik megőrizték számunkra az Írást – anélkül, hogy annak igazi értelmét megértették volna. Kétségtelen, hogy ez a felfogás nem problémamentes a zsidó–keresztyén párbeszéd vonatkozásában, hiszen eljutunk ahhoz a kérdéshez, hogy valóban közös-e a Bibliánk. Ám ezzel együtt is igaz, hogy mindaz, amit Kálvinnál Izráel és az egyház kontinuitásáról, a törvény értelmezéséről és mindaz, amit az Ószövetség-magyarázataiban olvasunk, mégiscsak kifejezi az Ó- és az Újszövetség szoros összetartozását.¹²

Ennek a felfogásnak az egyik legjelesebb képviselője Kornelis Heiko Miskotte, Karl Barth egyik legjelentősebb hollandiai követője. Miskotte a következő, meglehetősen provokatív tézist fogalmazta meg: „Az Újszövetség mint szövetség az Ószövetségnek a beteljesítője. Az Újszövetség mint irat egy kommentár az Ószövetséghez.”¹³ Ezen lehet vitatkozni, de mutatja azt az összetartozást, amelyik már nem a Schleiermacher-, Harnack- és Slenczka-féle vonalat képviseli, hanem azt a vonulatot, amelyik abból indul ki, hogy keresztyén teológiát művelni, keresztyén módon Istenről beszélni úgy, hogy nem tekintjük Jézus Krisztus atyjának Izráel istenét, eleve elhibázott. Ezt a gondolatmenetet követi az Ószövetség-kutatóból lett rendszeres teológus, Hans-Joachim Kraus is, aki dogmatikájában önálló fejezetet szentel az Ószövetség aktualitásának.¹⁴ Kraus szerint lehet az Ószövetség nélkül gyönyörűen, logi-

12 [A témához bővebben lásd ebben a kötetben Kustár Zoltán tanulmányát – a szerkesztők]

13 Vö. MISKOTTE: Bijbels abc, 44; uó: Wenn die Götter schweigen. Vom Sinn des Alten Testaments, 166–171.

14 KRAUS: Reich Gottes. Reich der Freiheit, 31–41; uó: Systematische Theologie im Kontext biblischer Geschichte und Eschatologie, 133–141.

kusan beszélni Istenről mint a legfőbb jóról, és le lehet Őt írni mint a legfőbb létezőt, lehet róla érvelni az arisztotelészi logikával, el lehet mondani, hogy ő a mindenható, ő a halhatatlan, ő minden létnek az összefoglalója – csak Izráel istenéhez nem juthatunk el ezen az úton. Az Ószövetség az egyház számára eszerint a nézet szerint azért feladhatatlan és azért nélkülözhetetlen, mert azt a konkrét, a történelemben önmagát kijelentő Istent, aki alakot ölt, és mint a maszk nélküli Isten jelenik meg a názáreti Jézusban, csak így lehet felismerni és megismerni.

Az egyház és az Ószövetség kapcsolata végtelen izgalmas téma, kellett és lehetett volna még sok mindenkiről beszélni. Például egy másik, nagy botránkozást kiváltó, de zseniális huszadik századi teológusról, Rudolf Bultmannról, akinek szintén hasonló volt a gondolkodása e tekintetben, mint Schleiermachernek és Harnacknak.¹⁵ Ám végezetül hadd idézzem Slenczka tanulmányának mottószerű bevezető gondolatát:

*A 'provocare' szó azt jelenti, kihívni. Aki túlzottan berendezkedett arra, hogy minden magától értetődik, az megérdemli azt, hogy kérdésekkel bombázzuk, és ebből a magától értetődésből kihívjuk.*¹⁶

Azt hiszem, Slenczkát – mint Schleiermacher, Harnack és Bultmann kései követőjét – nem kárhoztatni vagy megkövezni kell, hanem a fenti idézet értelmében engedni, hogy „provokáljon” bennünket. Hogy a magától értetődőn ismét elgondolkozzunk, és egy asztalhoz ülve, közösen beszéljük meg az általa képviselt gondolatot. Személy szerint én ebben a beszélgetésben azt mondanám el, hogy tisztellek minden teológiai iskolát és elismerem a vallástörténeti fejlődés tényét, de nagy hibának tartom, ha saját helyzetünket véglegesnek tekintjük, és azt gondoljuk, hogy minden, ami előttünk történt, csak előzménye volt annak, amit ma itt mi gondolunk. Szerintem kicsivel több alázattal jobban járunk, amikor Istenről, egyházzal és az Ószövetségről gondolkodunk. És az sem árt, ha nem akarunk mindenáron modernnek vagy posztmodernnek lenni, hanem elhisszük, hogy mindig a klasszikusok az igazán aktuálisak – legyen az Augustinus, Luther, Kálvin, Harnack, Barth, Bultmann vagy éppen Miskotte.

---

15 Lásd BULTMANN: Die Bedeutung des Alten Testaments.

16 SLENCZKA: Die Kirche und das Alte Testament, 83. [– a szerző saját fordításában.]

Felhasznált irodalom:

- ALAND, B.: Marcion/Marcioniten, in: TRE 22, (1992), 89–101.
- BECKMANN, K.: *Die fremde Wurzel. Altes Testament und Judentum in der evangelischen Theologie des 19. Jahrhunderts*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2002.
- BULTMANN, R.: Die Bedeutung des Alten Testaments für den christlichen Glauben, in: uó: *Glauben und Verstehen. Gesammelte Aufsätze*, Band 1, Tübingen, Mohr Siebeck, 1966, 313–336.
- COLIJN, J.: *Egyetemes egyháztörténet*, Gödöllő, Iránytű Alapítvány, 2001.
- GOCKEL, M.: Einführung und Überblick, in: Gockel, M. – Leiner, M. (Hg.): *Karl Barth und Friedrich Schleiermacher. Zur Neubestimmung ihres Verhältnisses*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015, 17–30.
- HARNACK, A. VON: *Marcion: Das Evangelium vom fremden Gott. Eine Monographie zur Geschichte der Grundlegung der katholischen Kirche*, Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1921.
- JONAS, H.: *Gnosis und spätantiker Geist*, 1. Teil: *Die mythologische Gnosis*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1988.
- JOHNSON, P.: *A kereszténység története* (Eredeti címe: *A History of Christianity*, 1976), Budapest, Európa Kiadó, 2001.
- KRAUS, H.-J.: *Reich Gottes. Reich der Freiheit. Grundriß Systematischer Theologie*, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1975.
- KRAUS, H.-J.: *Systematische Theologie im Kontext biblischer Geschichte und Eschatologie*, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1983, 131–336.
- MISKOTTE, K. H.: *Bijbels abc*, Baarn, Amsterdam, W. Ten Have N. V., ²1966.
- MISKOTTE, K. H.: *Wenn die Götter schweigen. Vom Sinn des Alten Testaments*, München, Chr. Kaiser Verlag, 1963.
- SCHLEIERMACHER, F. D. E.: *A vallásról. Beszédek a vallást megvető művelt közönséghez* (Eredeti címe: *Über die Religion*, ³1831), Budapest, Osiris Kiadó, 2000.
- SCHLEIERMACHER, F. D. E.: *Der christliche Glaube I.*, Berlin, Walter de Gruyter, 1960.
- SLENCZKA, N.: Die Kirche und das Alte Testament, in: Gräb-Schmidt, E. – Preul, R. (Hg.): *Das Alte Testament in der Theologie* (= Marburger Jahrbuch Theologie 25 = Marburger Theologische Studien 119), Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2013, 83–119.
- TILICH, P.: *Vorlesungen über die Geschichte des christlichen Denkens I.* (Urchristentum bis Nachreformation) [Ergänzungs- und Nachlassbände zu den gesammelten Werken von Paul Tillich, Band I.], Stuttgart, Evangelisches Verlagswerk, 1971.